

ZORA SVEGA: NOVA POVIJEST ČOVJEČANSTVA

David Graeber i David Wengrow
Zagreb: Školska knjiga, 2023., 608 str.

Jakov Zucić

Student
Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: jakov.zucic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 3. 7. 2025.
Prihvaćeno: 4. 7. 2025.

U suvremenim akademskim raspravama zaokupljenim suvremenim razvojem i fenomenima, ranu povijest čovječanstva lako je uzeti zdravo za gotovo. To nije nikakvo iznenađenje; s tolikim vremenskim odmakom, velik je izazov donositi zaključke čak i o materijalnim ostacima tog vremena, a kamoli o ondašnjim društvenim porudcima. Ono malo pozornosti koja im je posvećena u obrazovanju i popularnoj literaturi teško može biti mjerodavan opis stvarnog stanja drevnih zajednica. Ipak, važno je promišljati o njima u kontekstu osnovne pozadine našeg shvaćanja društvenog razvoja. Dapače, moguće je obrazložiti kako cjelokupna društvena misao moderne počiva na predodžbama o pretpovijesnim vremenima, u obliku ideja kao što je prirodno stanje. Upravo u tome leži jedan od središnjih problema knjige *Zora svega – Nova povijest čovječanstva* iz 2021. Nedavno preminuli antropolog i anarhist David Graeber i njegov imenjak, arheolog David Wengrow dovode u pitanje legitimnost paradigme društvenih znanosti koje, prema njima, počivaju na netočnim, a po nekim pitanjima i štetnim teorijama društvene evolucije. U ovom radu, cilj je pružiti pregled ove knjige interpretacijom sadržaja i vrednovanjem njezina utjecaja na društvene znanosti.

Već i sam naslov knjige pretpostavlja vrlo ambicioznu, na prvi pogled čak i pretencioznu misiju postavljanja potpuno novog razumijevanja ljudske prošlosti. Međutim, cjelokupno djelo potkrepljeno je zapanjujućom količinom znanstvenih izvora i prožeto zavidnom samosviješću o ograničenjima vlastitih mogućnosti u akademskom svijetu koji je neizmerno obilježen prosvjetiteljstvom. Naravno, to ne umanjuje njegovu subverzivnost. Velik je pothvat uhvatiti se u koštac s ustaljenim društvenim teorijama, pogotovo kad su se toliko ukorijenile u obrazovanju i popularnoj znanosti da ih shvaćamo kao zdravorazumske. Slično vrijedi i za podnaslov ove knjige, *Nova povijest čovječanstva*, koji na prvi prizvuk odzvanja upravo senzacionalizmom nedavnog vala takvih tobože „velikih djela” autora poput Francisa Fukuyame, Stevena Pinkera ili Yuvala Noaha Hararija. No već pogledom na opseg sekundarne literature očito je da se radi o ozbiljnoj analizi, ali i dijagnozi suvremenoga akademskog diskursa. Dapače, ona je prožeta i izravnim obračunom s autorima modernističkog kanona društvenih znanosti, kako s klasicima, tako i sa spomenutim bestselerima koji su ionako, prema autorima ove knjige, lakomisleni nasljednici tradicija koje su uspostavili utemeljitelji novovjekovne misli. Ovakva alternativa predstavlja osvježenje za ovu branšu, bez da se pritom gubi na pristupačnosti teksta ili stvara dojam elitizma. Nedvojbeno je da su ove kvalitete i doprinijele velikom odjeku koji je knjiga iznjedrila u akademskom diskursu posljednjih godina.

Već sama kompozicija knjige daje značajan uvid u sadržaj ideja koje promiče. U prvom dijelu preispituju se i kritiziraju pripovijesti na kojima počivaju suvremene društvene znanosti, s naglaskom na koncepcije prirodnog stanja kod Hobbesa i Rousseaua. Naredna poglavlja bave se dekonstrukcijom različitih značajki ovih narativa, pri čemu je svrha arheološkim dokazima ukazati na različite slučajeve zajednica, običaja i rituala koji znatno odudaraju od konvencionalnog razumijevanja društvenog razvoja. Naposljetku, autori rade puni krug i vraćaju se svojim početnim argumentima, ovaj put potkrepljenim iznenađujućim spoznajama. U narednim će odlomcima ovog rada usporedno biti pružena detaljnija analiza i ocjena svakog od ovih triju dijelova knjige, nakon čega slijede i općenite opaske oko formata, hrvatskog prijevoda te naposljetku i zaključak o širim obzorima ove knjige.

Kao što je nagovješteno, primarna meta prvog dijela knjige jest ideja o prirodnom stanju čovjeka. U knjizi su ukratko izložene osnovne premise dvaju vodećih razumijevanja prirodnog stanja; Thomas Hobbes prirodno stanje pesimistično vidi kao iskonsku situaciju rata svakog protiv sviju pri čemu strah od nasilne smrti opravdava stvaranje države ugovorom pojedinaca, dok je kod Rousseaua prirodno stanje entuzijastično opisano kao stanje izvorne nevinosti unutar malih ljudskih zajednica. U oba slučaja Graeber i Wengrow prepoznaju da se radi o misaonim eksperimentima koji imaju značajne političke implikacije, a da se pritom uopće ne podudaraju sa stvarnim dokazima o ljudskoj prošlosti. Naravno, jasno je da u vrijeme nastanka tih ideja nisu bila poznata današnja arheološka otkrića koja ukazuju na njihovu netočnost. Ipak, pristupi li se ovoj kritici iz perspektive političke teorije, javlja se drugi problem. Nameće se pitanje treba li, i može li uopće, neka društvena teorija počivati na dokazima kako to zagovaraju autori? Ne ulazeći u fenomenološka pitanja povijesti i historiciteta, i sami autori ukazuju na to da je najveći dio ljudske povijesti čovječanstvu potpuna nepoznanica, čime u određenoj mjeri i njihovi vlastiti dokazi donekle gube na težini. Drugim riječima, pomalo je nezahvalan zadatak baviti se tako mrakom obavijenom temom kao što je rana povijest čovjeka; svaki zaključak osuđen je biti probabilistički, iako je upravo ta nepouzdanost meta kritike autora. U takvom scenariju, barem s funkcionalističke perspektive, nije toliko uvjerljiv njihov argument da je potrebno raskinuti s ustaljenim idejama društvenog razvoja, pogotovo ako se uzme u obzir da su one postigle svoj cilj, odnosno uspostavu države. S druge strane, s obzirom na anarhističku pozadinu pokojnog Davida Graebera, pomalo i iznenađuje izostanak izraženijega vrijednosnog suda prema takvoj situaciji.

S druge strane, o izvorima fenomena poput nejednakosti, egalitarizma ili slobode, iz ovog dijela moguće je puno toga naučiti, ili u najmanju ruku dobiti ideju o pitanjima koja bi trebalo postavljati u suvremenome akademskom, ali i javnom diskursu društvenih znanosti. Poglavlja od drugog do desetog prožeta su upravo takvom vrstom interdisciplinarnog pristupa koji s dosljednom profinjenošću ukazuju na mitološku prirodu mnogih znanstvenih paradigmi koje se smatraju samorazumljivima, pritom vješto skrećući pozornost na zapostavljene primjere iz pretpovijesti i povijesti koji upućuju na potpuno suprotne društvene aranžmane. Tako autori preispituju ideju zapada kao izvorišta prosvjetiteljske misli, na čije se vrijednosti većinu dotadašnje europske povijesti gledalo negativno. Pritom oni bacaju svjetlo na marginalizirani utjecaj domorodaca iz europskih kolonija i njihovih društvenih aranžmana na ideje napretka, jednakosti i slobode, koristeći kao izvore zapostavljene zapise isusovačkih misionara iz 17. stoljeća. Dapače, pojavljuje se i figura huronskog vođe Kandiaronka kao prototipa figure racionalnog skeptika kakva je prožimala europsku prosvjetiteljsku literaturu u nastanku. Prema Graeberu i Wen-

growu, neutralizacija ovih starosjedilačkih doprinosa u kolektivnome diskurzivnom sjećanju s jedne strane je rezultat eurocentričkog imperijalizma usko povezanog s ekonomskim modelom društvene evolucije, a s druge strane progresivnog esencijalizma kojim su zapadni autori svodili narode iz kolonija na naivne „plemenite divljake“, neovisno je li pritom bio cilj delegitimirati njihove intelektualne doprinose ili ih romantizirati. Prepoznajući trend u takvom odnosu kroz povijest, vjerojatno najvažniji ishod ove spoznaje jest nužnost za odustajanjem od pretpostavki o primitivnosti umnih kapaciteta ljudi koji su vremenski ili prostorno udaljeni od referentnih točaka dominantnih suvremenih diskursa. Iščitavanjem drugog poglavlja moguće je prepoznati poziv na svjesno napuštanje ovih internaliziranih predrasuda.

Sljedeći važan lajtmotiv knjige jest sklonost ljudi da eksperimentiraju s političkim modelima tijekom velikog dijela pretpovijesti, ali i onoga što se konvencionalno razumije kao rana povijest. Ovaj narativ predstavlja potpunu suprotnost Turgotovo¹ spomenutoj teoriji društvene evolucije, usko povezane s privatnim vlasništvom kao patrimonijalnom tekovinom rimskog prava. Narativ „igranja“ poredaka koristi se za objašnjenje fenomena gdje zajednice, poput naroda Kwakiutl i Hadza, svjesno odbijaju učiniti kolektivne korake prema „razvijenijim“ oblicima zajednice. Tako Graeber i Wengrow, umjesto zadržavanja na tradicionalnim pitanjima nejednakosti, pravi zadatak vide u otkrivanju kako je u suvremenoj povijesti došlo do normativnog statusa samo jednog od mogućih modela društvene organizacije. Posebice od trećeg do sedmog poglavlja, ovaj argument usko je povezan s kritičkom analizom razvoja poljoprivrede, a samim time i ekonomije općenito. Ova cjelina prožeta je preispitivanjem ideje da je izum poljoprivrede usko povezan s uspostavom hijerarhijskih društava, ali i samog koncepta „agrarne revolucije“. Tako u središte pažnje dolaze zajednice koje su se povijesno na različite načine „igrale“ s domenom poljoprivrede, suprotno ustaljenom shvaćanju, oslanjajući se na sezonske varijacije agrarnih i društvenih struktura, ponekad zadržavajući sakupljački način života i nakon otkrivanja poljoprivrede, što je u nekim slučajevima za rezultat imalo i potpuno odustajanje od aktivnosti povezanih s poljoprivredom u korist rasonode. Isticanjem ovih primjera Graeber i Wengrow žele obrazložiti kako je vrlo nepouzdana kriviti poljoprivredu za nastanak društvene nejednakosti, stratifikacije i privatnog vlasništva, pa naposljetku i države. S naglaskom na odmak od 6 tisućljeća između izuma poljoprivrede i nastanka prvih „država“ i činjenicu da je u mnogim slučajevima poljoprivreda supostojala s egalitarnom društvenom i radnom strukturuom, oni za pravo daju izrazito uvjerljivo stajalište nasuprot paradigmatu linearnog razvoja društva, kao što je ranije spomenuta Turgotova interpretacija. Nadalje, u četvrtom se poglavlju uvode i detaljne analize tzv. kulturnih područja kao društvenih organizacija koje su uvelike nadilazile jezične i prostorne barijere, utjelovljena u obliku regionalnih mreža gostoprimstva, napose u pretkolonijalnoj Sjevernoj Americi.

Ovdje do izražaja dolazi još jedna izrazito vješta značajka ove knjige, a to je izvođenje prilično originalnih teza oslanjanjem na autore iz najšireg spektra društvenih znanosti. Dapače, iako nerijetko uz kritički predznak, početci poglavlja ponekad se doimaju kao leksikon u kojem su izloženi doprinosi raznih autora iz područja od antropologije, preko psihoanalize pa sve do političke filozofije. Između ostalog, značajnu intelektualnu osnovu ove knjige pružaju Claude Levi-Strauss, V.

¹ Anne Robert Jacques Turgot, francuski ekonomist iz 18. stoljeća zaslužan za teoriju nastanka društva po načelu linearnog razvoja od lovaca preko pastirskih stočara i uspostave poljoprivrede do komercijalne civilizacije.

Gordon Childe, Marcel Mauss i Pierre Clastres. Posebna pažnja pridaje se upravo onim autorima, ali i autoricama, čija su otkrića svojevremeno bila marginalizirana i omalovažavana, samo kako bi na kraju postali dominantni narativ u svojim područjima. Primjer nadasve vrijedan spominjanja je kurganska hipoteza² Marije Gimbutas, ne samo zbog drastične promjene u vrednovanju iste, već i u njezinoj važnosti za promišljanja o stvarnim izvorima nejednakosti na političkoj, rodnoj ili drugoj osnovi. Time je ona izrazito relevantna za shvaćanje ove knjige, ali i prikladno upotrijebljena; Graeber i Wengrow stavljaju ideje navedenih autora u konstruktivan, ali i polemički odnos te ih isprepletenu primjenjuju na najnovija i najvažnija arheološka otkrića. Isto vrijedi i za nalazišta koja su donedavno bila neopravdano zapostavljena, kao što su Göbekli Tepe, Stonehenge, Teotihuacán te istočnoeuropska nalazišta kulture Kukuteni-Tripilja. Svako od ovih mjesta, kao i ostalih nalaza opisanih u knjigama, predstavljaju određene presedane za društvene poretke, najčešće u obliku gradova bez vladara i hijerarhije, ili pak cjelokupnih civilizacija bez poljoprivrede, u slučaju nalazišta Poverty Point.

Usporedno s analizom agrarnog razvoja, u ovih nekoliko poglavlja pružena je i detaljna interpretacija razvoja zasebnih kultura. Graeber i Wengrow nadovezuju se na pitanje razlikovanja kulturnih zajednica, nagoviješteno već u samom početku knjige. Koncept pri kojem ostaju u ovoj analizi jest shizmogeneza, odnosno proces svjesne kulturne inverzije. Drugim riječima, zajednice postižu svoju distinktnu kulturu samostalnim uvođenjem obrazaca, rituala i institucija suprotnih od onoga koji gaje druge zajednice s kojima su u kontaktu. Ovakvo razumijevanje odnosa između grupa pruža izrazito nijansiran pristup razlikama u društvenoj organizaciji, ali i konceptima poput međusobnog sukoba. Takva perspektiva znatno je profinjenija i originalnija od ekonomskih ili drugih esencijalističkih objašnjenja koja se pozivaju na šuru ideju ljudske prirode. Dodatna težina ovog razumijevanja jest naglasak koji postavlja na svjesnu djelatnost grupe kao aktera, koja najzad služi kao testament podcijenjenim umnim kapacitetima drevnih ljudi. Uz već navedene odmake od ekonomskog shvaćanja povijesti društvenog razvoja, autori kritiziraju i samu heuristiku shvaćanja svake povijesne transakcije kao legitimacije kapitalizma kao prirodnog načela. Iako drugdje (većinom u modernom kontekstu) implicitno kritiziraju oslanjanje na sferu duhovnog kao osnovu za autoritet, Graeber i Wengrow uvažavaju sakralnu dimenziju kao jednu od povijesnih osnova za robnu razmjenu, zajedno s drugim simboličkim domenama, poput snova i vizija, ali i onih svjetovnih, kao što su kockanje i prijevare. Ova tema, kao i brojne druge u knjizi, protkane su suptilnom ironijom, ali dovoljno suzdržanom da ne odiše jeftinim sarkazmom.

Slično načinu na koji se poglavlja od drugog do sedmog mogu razumjeti kao holistička cjelina usmjerena razbijanju mitova i ustaljenih predrasuda o agrarnoj i privrednoj prirodi daleke povijesti čovječanstva, poglavlja od osmog do desetog konkretnije se bave političkim implikacijama mitova o ranoj ljudskoj povijesti koji nastavljaju nadahnjivati suvremeni znanstveni diskurs. Prije svega, u osmom poglavlju dolazi do redefinicije grada kroz prizmu imaginarnog mnoštva, što je zauzvrat primjenjivo na bilo kakav oblik veće društvene organizacije. Time se nastoji raskinuti sa znanstvenom navikom svođenja društvenih fenomena na arbitrarne zakone brojeva, pri čemu se postojanje državnog aparata pravdalo veličinom zajed-

² Riječ je o prethodno zanemarivanoj i krivo tumačenoj, ali danas široko prihvaćenoj hipotezi o crnomorskom podrijetlu indoeuropskih naroda koju je 1950-ih godina usustavila litavska arheologinja Marija Gimbutas.

nice, uz pretpostavku da je veličina zajednice obrnuto proporcionalna s prospektima za egalitarnost u istoj. Autori izazivaju ovaj tradicionalni pogled isticanjem primjera kružnih velenaselja iz ranije spomenute kulture Kukuteni-Tripilja, gdje već sam kružni položaj građevina jednake veličine, bez istaknutih hramova ili palača, upućuje na vrlo izgledno egalitarnu strukturu društva.

Još jedan zanimljiv argument je mezopotamska obveza građanske participacije u organizaciji i provedbi javnih radova, participativni politički element koji se zadržao čak i u periodima obilježenima najvećom razinom autokracije. Propast ovakvih sustava oni vide u dolasku „herojskog doba” kao povijesnog čvorišta na kojem aristokratski sustavi, često utemeljeni na ratničkim vrijednostima, uzimaju prednost nad onim egalitarnima. Takav razvoj Graeber i Wengrow vide kao karakteristiku zajednica na periferiji birokratski organiziranih gradova, čemu svjedoči nalazište Arslantepe u Turskoj. Još jedan novum karakterističan za ovu knjigu jest analiza civilizacije doline rijeke Ind, o kojoj je danas izrazito malo poznato, a još manje zapisano. Štute zaključke o kultu čistoće u ovoj civilizaciji autori pokušavaju dovesti u vezu s kasnijim nastankom kastinskog sustava na tom području, iako znatno manje uvjerljivo nego li u slučaju Arslantepea, ponajviše zbog manjka ikakvih materijalnih poveznica koji bi mogli upućivati na takav razvoj.

Deveto i deseto poglavlje predstavljaju svojevrsnu kulminaciju u argumentaciji knjige, gdje se nadilazi kritička analiza postojećih narativa i postavljaju temelji za novo razumijevanje povijesti čovjeka. Prije svega, iz pitanja stanogradnje i participacije izvodi se narativ o demokratskoj prirodi razvijenih aztečkih zajednica, s relativno upitnom spretnošću. Iako i sami prepoznaju nepouzdanu mitologiju kao izazov za povijesnu analizu, autori se suočavaju upravo s onom kletvom opskurnosti perioda na temelju koje diskreditiraju postojeće paradigme. S jedne strane, kritizira se transepohalno razumijevanje pojma države kao povijesne nužnosti, no istovremeno se pojmovi iz imaginarija moderne političke misli primjenjuju na poprilično štute i potencijalno dvosmislene nalaze. Tako Graeber i Wengrow s određenom dozom nesigurnosti insinuiraju da je republikansko uređenje, ili barem neki pandan istome, bilo norma u srednoameričkim gradovima kao što su Teotihuacan i Tlaxcali. Već preliminarnim uvidom u obilje sekundarne literature postaje jasno da ima ozbiljnosti u takvim ikonoklastičkim pretpostavkama. Međutim, ni to ne mijenja činjenicu da je za njihovo razumijevanje potrebno neke materijalne dokaze, poput likovnih prikaza ili konkvistadorskih izvještaja, uzeti zdravo za gotovo.

Deseto poglavlje u sličnom duhu nastoji izgraditi temelje novog sustava za razumijevanje demokracije i države, po uzoru na mnogobrojne drevne primjere koji su prethodno izloženi u knjizi. Naravno, to podrazumijeva i ponovni obračun s klasicima, no ovaj put s nešto manje elegancije, poistovjećivanjem autora poput Rousseaua i Jeana Bodina s problematičnim karakteristikama njihovih osobnosti. Iako je često korisno razumjeti osobni kontekst nekog autora za shvaćanje tekstova, problem s ovakvim pokušajima delegitimacije jest taj što svode akademsku polemiku na *ad hominem* argumente, pri čemu vremenski, prostorni i svaki drugi kontekst pada u drugi plan, te se zamagljuje granica između kritika i tračeva. Iako bi se dao napraviti argument kako je upravo ovaj subverzivni karakter ono što daje političku težinu ovoj knjizi, nedvojbeno je da bi bez takvih komentara ona bila znatno uvjerljivija u *mainstream* krugovima, a time i učinkovitija u svom naumu razbijanja mitova.

S time na umu, kao kritičko štivo ova knjiga bi tako mogla biti korisna neovisno o ideološkom opredjeljenju, unatoč tome što je prožeta anarhističkim etosom, iako znatno manje od očekivanog. Dapače, moguće je da je upravo taj manjak eksplisit-

noga ideološkog naboja ono što možda oduzima na uvjerljivosti originalnih konstrukcija u ovom poglavlju, no one su i dalje vrijedne spomena. One su svojevrsna sinteza saznanja obrazloženih u prethodnim dijelovima. Pogotovo je upečatljiv raskid s pojednostavljenim rekurzivnim shvaćanjem da je država tek puki sinonim za društvenu složenost. Graeber i Wengrow pritom su se odvažili zadati novu definiciju države, svodeći je na tri izvora društvene moći; suverenitet ili kontrolu nad nasiljem, birokraciju ili kontrolu nad informacijama te karizmatiku politiku. Pozivajući se opet na široku lepezu primjera, od Starog Egipta i Mezopotamije do civilizacije Maja, oni nastoje predočiti scenarije u kojima ove tri sfere uopće nisu nužno povezane. Pritom politički oblici mogu nastati i opstati u scenarijima bez jedne ili više od ovih elementarnih dimenzija, gdje se one koje „nedostaju” smještaju u metafizičke narative, svjetovne ceremonije, ili se od njih pak potpuno odustaje. Iako je ovo razumijevanje izrazito originalno, ali i pronicljivo, argument protiv same državnosti nije toliko upečatljiv. Razlog tomu je što se selektivno polemizira s ustaljenim, ali manjkavim definicijama države, pri čemu se u istu pojmovnu kategoriju smještaju koncepti poput države i monarhije. Samim time, donekle su zanemareni noviji doprinosi političke filozofije u sferi teorije države.

U konačnici, u posljednja dva poglavlja najviše dolazi do izražaja holistička dimenzija knjige i njezina vrijednost u cjelini. Razlog tomu je što se, povratkom na pripovijest o starosjedilačkoj kritici kao izvoru prosvjetiteljske misli, zatvara argumentacijski krug otvoren na samom početku. Razlika je u tome što su zaključci ovdje obogaćeni uvidima iz svih prethodnih poglavlja, pri čemu uloge rituala, eksperimentalnog igranja poredaka, sukoba ali i percepcije vremena poprimaju potpuno nove dimenzije. Iako su u žarištu i dalje zajednice iz vremena naizgled nespojivog sa suvremenim društvenim kontekstom, ovdje se uspostavlja karika koja nedostaje za primjenu ovih spoznaja na modernu društvenu teoriju. Naročito je dojmpljiva opaska da je povijesna sudbina čovječanstva zapečaćena upravo sa smrću mogućnosti zamišljanja ikakvih alternativnih oblika socijalne egzistencije.

Prije zaključnih komentara, važno se osvrnuti na neke značajke knjige neovisno o njezinu samom sadržaju. Konkretnije, potrebno je komentirati određene značajke hrvatskog prijevoda iz 2023. Iako je ohrabrujuća činjenica da je knjiga prevedena u manje od dvije godine od originalne objave, ovo izdanje ostavlja dosta toga za poželjeti; cjelokupni prijevod prožet je brojnim tipfelerima i greškama u formatiranju, kako u tekstu, tako i na raznim ilustracijama koje za cilj imaju zorno prikazati informacije iz knjiga. Osim toga, ovo izdanje pati od problema prijevoda koji su često previše doslovni, a u drugim trenucima naprosto netočno prevedeni s engleskog jezika. Iako to nije presudan problem za pristupačnost knjige, proizvodi nepotrebne nejasnoće. Nadalje, za knjigu s toliko referenci i sekundarne literature, pomalo je zbunjujuća odluka da se koristi zbirka završnih bilješki na kraju svakog poglavlja umjesto fusnota. Iz ovih razloga, pomalo je izazovno predočiti prikladan pregled ove knjige bez konzultiranja originalne literature na engleskom. Unatoč svemu, *Zora svega*, barem u sadržaju, svoju središnju misiju postiže vrlo učinkovito. Ova knjiga može poslužiti i kao opomena hrvatskoj politologiji koja je, možda zbog straha od „intelektualne kolonizacije”, donekle zapostavila svoju interdisciplinarnost, posebice po pitanju političke antropologije. Autori na iscrpan, privlačan i osvježavajuć način daju do znanja da razvoj čovječanstva nije morao završiti u postavkama koje danas poznajemo te da preciznijom reevaluacijom ljudske povijesti možemo otkriti nove perspektive za socijalnu emancipaciju. Ipak, čak i s tom spoznajom, pred društvenim znanostima dug je i izazovan put ukoliko želimo, ili uopće trebamo, nadići mitove koji su nas uvjetovali.